

ZAVNOBIH I PROBLEM SOCIJALISTIČKOG FEDERALIZMA

Asim Mujkić*

Sažetak: Temeljni zadatak Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a bio je stvaranje okvira koji će utvrditi dalji put razvitka BiH kao federalne jedinice, pa su na tom Zasjedanju doneseni važni akti za BiH kao članicu jugoslovenske federacije kao što je konstitucija prve Narodne skupštine Federalne BiH i Zakon o narodnoj vladi na osnovu kojeg je dva dana kasnije, 28. 4. 1945. godine formirana prva Narodna vlada BiH, itd. Međutim, postavlja se pitanje o kakvom je federalizmu ovdje riječ? Socijalistička Jugoslavija se ugledala na sovjetsku federaciju koja se u znanstvenoj literaturi karakterizira kao etno-teritorijalni federalizam. Jugoslavija je istovremeno bila federacija naroda i republika u kojima su njeni narodi ostvarivali svoja suverena prava na temelju čega su se vremenom kristalizirale dvije suprotstavljene, podjednako etatističke opcije socijalističkog federalizma: unitarističko – centristička za koju su republičke granice administrativne, i republikansko-federalistička za koju su republike bile suverene nacionalne države. Obje su bile izvor nacionalizma koji će opustošiti Jugoslaviju nakon demokratskih promjena 1990. Treći oblik socijalističkog federalizma – socijalističko-samoupravni federalizam koji je politički subjektivitet spustio na nivo pojedinih radnih organizacija i mjesnih zajednica zamišljen da obesmisli nacionalno pitanje, nije uspio zaživjeti zbog već ojačanih etatizama. Te federalističke dileme posebno su bile kobne za BiH koja nije mogla biti konstituirana kao nacionalna republika-država.

Ključne riječi: federalizam, socijalistički federalizam, etnonacionalizam, ZAVNOBiH, Narodna republika Bosna i Hercegovina

Nemoguće je, a nije ni mudro, iz perspektive današnje hegemonije etnonacionalizma osporavati da je ZAVNOBiH kao genuini revolucionarni konvent u ‘sva tri svoja izdanja’ (1943, 1944. i 1945) obnovio i ujedno okončao “izgradnju bosanskohercegovačke državnosti” (Antonić et al., 1990: 19). Ali, važna je komponenta te obnovljene državnosti, kako je rat jenjavao, a

* Prof. dr., Fakultet političkih nauka univerziteta u Sarajevu.
E-mail: asim.mujkic@fpn.unsa.ba

strukture nove vlasti se konsolidirale, to da je taj proces obnove tekao uporedo i u jednom međusobno prožimajućem, *dijalektičkom* odnosu s procesom obnavljanja državnosti Jugoslavije. U stvari, može se reći da je “uporedo s izgradnjom jugoslovenske federacije, KPJ u BiH inicirala i preduzimala niz mjera da se i BiH dalje izgrađuje kao federalna jedinica u sastavu DFJ, odnosno FNRJ. U tom cilju je već 26. 4. 1945. godine u Srajevu održano i Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a” (Antonić et al., 1990: 16). Međutim, postavlja se pitanje o **kakvom** je federalizmu ovdje riječ? Bosna i Hercegovina je već ranije, tačnije Nagodbom Cvetković-Maček (1939) bila predviđena za teritorijalno komadanje između ‘srpske i hrvatske buržoazije’ koja je, nakon više godina burnih političkih previranja, ušla u proces unutarnje federalizacije Jugoslavenske kraljevine na etno-nacionalnom principu. Međutim, osim što je zauzela jasan stav o pitanju BiH uz sami rat, a osobito tokom rata na temelju masovne oružane oslobodilačke borbe, bosanskohercegovačka i jugoslavenska KP je, ne bježeći od suočavanja s nacionalnim pitanjem, izgleda razvijala specifičnu koncepciju federalizma koji bi prevazilazio uobičajeni, ‘buržoaski’ federalistički nacionalni model, odnosno model ‘nacije-države’. Može se reći da se

od samog početka NOB prišlo i praktičnom rješavanju nacionalnog pitanja u Jugoslaviji. Umjesto *regionalističkog federalizma* ... KPJ je zastupala *jugoslovenski federalizam* (podvukao A.M.) u kojem se mogao obezbijediti nacionalnih suverenitet svih naroda Jugoslavije i uvažavati historijsko-pravne tradicije pojedinih zemalja. To pitanje KPJ je povezala sa socijalnim problemom. Rješenje nacionalnog pitanja značilo je, ustvari, ukidanje jedne od osnovnih suprotnosti kapitalističke Jugoslavije – neravnopravnih odnosa među njenim narodima tokom dvadesetogodišnje velikosrpske hegemonije i neposredno pred rat započetog sporazumijevanja srpske i hrvatske buržoazije, čija je posljedica, poslije sporazuma Cvetković-Maček, bila i teritorijalna podjela BiH na nacionalnoj osnovi (Babić, Otašević, 1970: 17).

Dakle, na prvi pogled, ideja federalizma kojeg je razvijala KPJ sastojao se od tri elementa: 1. ideja *nacionalnog suvereniteta jugoslavenskih naroda*; 2. uvažavanje *historijsko-pravne tradicije* pojedine zemlje (po ova dva elementa se ova koncepcija malo razlikuje od one ‘buržoaske’); i 3. *socijalno ili klasno pitanje* koje je, prema viđenju komunista, ključ za rješenje pitanja ravnopravnosti, odnosno neravnopravnosti među narodima, pa i izvor nacionalističkih pretenzija. Ovaj ‘klasni dodatak’ buržujskom federalizmu, to jest njegova socijalistička rekontekstualizacija, ispada za jugoslavenske komuniste u tim početnim godinama presudan za *istinski* federalizam koji će počivati na ravnopravnosti naroda, odnosno na jedinom ispravnom modelu

rješenja nacionalnog pitanja, ali, kako će vrijeme pokazati i ključna tačka njegovog neuspjeha. Uistinu, zajednički sadržilac kompleksnih procesa obnove državnosti kako BiH tako i Jugoslavije bila je koncepcija federalizma koja je dominirala u raspravama oko utemeljenja novih političkih zajednica, ali i raspravama koje će nekoliko desetljeća poslije uslijediti oko razlaza ove složene države. Da je federalizam bio suštinski izraz političkog bića Jugoslavije i njezinih republika svjedoči i korištenje tog termina u svakom od zvaničnih naziva socijalističke države: Demokratska *Federativna* Jugoslavija, *Federativna* Narodna Republika Jugoslavija, Socijalistička *Federativna* Republika Jugoslavija. Vidimo kako je pri svakom preimenovanju jugoslavenske socijalističke države riječ ‘federativna’ opstajala u njenom zvaničnom nazivu. Uostalom, tokom prvih godina svoje obnovljene državnosti, tačnije do svoga prvog Ustava, BiH se zvanično nazivala *Federalnom* BiH.

Temeljni zadatak Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a onda i nije mogao biti ništa drugo do stvaranje okvira koji će “utvrditi dalji put razvitka BiH kao federalne jedinice”, pa su na tom Zasjedanju “doneseni važni akti za BiH kao članicu jugoslovenske federacije” (Zaninović, 1968: 408) kao što je konstitucija prve Narodne skupštine Federalne BiH i Zakon o narodnoj vladi na osnovu kojeg je dva dana kasnije, 28. 4. 1945. godine formirana prva Narodna vlada BiH itd. Budući da paralelno teku procesi obnove državnosti BiH i Jugoslavije treba znati da nije postojala precizna razrada ideje federalizma – osim onih općenitih naznaka koji se odnose na tri pomenuta elementa socijalističkog federalizma koje je sada trebalo precizirati. Iako u Rezoluciji s Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a iz 1943. već stoji da će “narodi BiH učestvovati ravnopravno s ostalim našim narodima u stvaranju i izgradnji nove demokratske federativne Jugoslavije”, izuzev ovih pomenutih općenitih federalističkih načela, nije se raspolagalo preciznijim znanjima o odnosima između, naprimjer, organa federacije i federalnih jedinca. Kako će to bosanskohercegovački narodi ravnopravno s ostalim jugoslavenskim narodima učestvovati u procesima političkog odlučivanja na jugoslavenskom nivou? Štaviše, stav iz Rezolucije o ravnopravnom učestvovanju naroda u političkom životu BiH i Jugoslavije mogao bi nas uputiti na jedan jači *komunitarni* moment unutar federalističke ideje na temelju kojega bismo možda mogli Jugoslaviju predočavati kao svojevrsnu ‘federaciju naroda’ koji su, barem prema ovom stavu iz Rezolucije, ključni subjekti ‘stvaranja i izgradnje’ jugoslavenske federacije. Možemo li zaključiti da je prvobitno ideja federalizma, u stvari, bila ideja *etničkog federalizma*? Na kraju, rasprave uoči raspada Jugoslavije, pa i pitanje

Republike Srbije upućeno 1991. godine Badinterovoj komisiji¹ otkriva nam da je cijelo vrijeme postojalo i jedno komunitarističko, odnosno ‘narodnjačko’ razumijevanje federalizma (‘Jugoslavija kao federacija naroda’) tokom trajanja socijalističke federacije. Da je ‘federacija naroda’ a ne toliko republika, bila vodeća ideja u razumijevanju federalizma, barem u početku nove savezne države, potvrđuje i to, piše Bilandžić, da je “u prvom poslijeratnom razdoblju FNRJ i dalje ustavno-pravno bila zajednica ravnopravnih jugoslavenskih naroda, ali centralistički društveno-politički sistem i etatiistička ekonomska struktura stvorili su izrazito centraliziranu saveznu državu u kojoj su republički organi bili manje-više izvršioc i odluka vrha federacije” (Bilandžić, 1985: 133). Shvaćanje jugoslavenske federacije kao etničke ostat će sastavnim dijelom imaginarija unitarističko-centralističke opcije koja će predstavljati suparnički blok u političkim previranjima oko razumijevanja Jugoslavije uopće. Ibrahimagić smatra da je poimanje nacije i naroda bilo ‘dvostruko’:

jednom kao naroda u etno-kulturnom značenju: Srbi, Crnogorci, Hrvati, Slovenci i Makedonci, a drugi put ... u njihovom političkom značenju kao naroda (građana) federalnih jedinica: Srbije, Crne Gore, Slovenije, Hrvatske, Makedonije i Bosne i Hercegovine. To je podrazumijevalo multietničku strukturu federalnih jedinica, dakle, pored matičnog naroda-nacije, po kome je federalna jedinica i dobila ime, a time i status nacionalne države, u dotičnim federalnim jedinicama su bili i pripadnici naroda-nacija iz drugih federalnih jedinica, ali i pripadnici nacionalnih manjina. Svi su oni zajedno sa matičnim narodom federalne jedinice predstavljali narod te federalne jedinice, kao građane te federalne jedinice, sa jednakim građanskim političkim pravima (Ibrahimagić, 2001: 65)

U prilog tom ‘širem’ tumačenju govori i sama ‘praksa’, odnosno, istovremeno na Zasjedanju na kojem se donosi ova Rezolucija utemeljuju se vrhovna i zakonodavna tijela bosanskohercegovačke republike, odnosno kasnije svih teritorijalnih jedinica federacije. Republika je ipak bila taj *politički subjekt*, a ne narodi kao takvi, koja je predstavljala institucionalni okvir unutar kojega žive i rade narodi i preko čijih institucija učestvuju u političkom životu Jugoslavije. Međutim, dvojnost razumijevanja jugoslavenskog federalizma nije prestajala. Dovoljno je referirati na oficijelni grb FNRJ čijih pet baklji simbolizira pet jugoslovenskih naroda, što sa svoje strane jasno ukazuje na etnički federalizam. Osvrćući se na te prve federalističke dileme i lutanja na

¹“Predsjednik Arbitražne komisije primio je 20.11.1991. godine pismo kojem se predsjednik Konferencije za mir u Jugoslaviji lord Carrington obraća Komisiji za mišljenje o sljedećem pitanju koje je postavila Republika Srbija: ‘Da li srpsko stanovništvo iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine, kao konstitutivni narod Jugoslavije, uživa pravo na samoopredjeljenje?’” (Ibrahimagić, 2001: 57).

konferenciji predstavnika nacionalnih delegacija uoči Drugog zasjedanja AVNOJ-a Hamdija Ćemerlić piše:

Na ovoj konferenciji istaknuta je dilema u pogledu položaja BiH od strane onih koji su na pitanje federativnog uređenja na nacionalnoj osnovi previše kruto gledali. Istaknuta je dilema u vezi s mješovitim nacionalnim sastavom BiH i da kao takva ne može zauzeti mjesto federalne jedinice, već autonomne pokrajine. (...) Prigovor u pogledu nacionalnog karaktera naše zemlje u primjeni nacionalnog načela dolazio je u vezi sa *sovjetskim gledanjem* i rješenjem nacionalnog pitanja (podvukao A.M.). Međutim, i sa ovog stanovišta istaknuto mišljenje o autonomnom karakteru BiH podlijegalo je kritici. Autonomne pokrajine po sovjetskom uzoru ulaze u sastav republika, a upravo u tome je bila komplikovanost ovog problema. Uključujući našu zemlju u jednu od dvije federalne jedinice (Srbiju ili Hrvatsku), problem pripadnosti BiH se ne rješava već još više komplikuje. Mišljenje da se BiH direktno veže za savezne organe i na taj način ostane van okvira postojećih federalnih jedinica također je odudaralo od sovjetskog uzora, a bilo je i protivno stavu našeg Zemaljskog vijeća. (...) Odluka o federativnoj izgradnji polazi od principa samoopredjeljenja nacija, ali je dopunjena i regionalnim principom i na osnovu njega uvodi BiH u red federalnih jedinica (Ćemerlić, 1968: 339).

Iz rečenog vidimo da je dominantna koncepcija federalizma među nositeljima Narodno-oslobodilačkog pokreta i revolucije bila sovjetska, odnosno ona koja se razvijala u Staljinovom SSSR-u, a na temelju Lenjinove koncepcije o pravu naroda na samoopredjeljenje². Sovjetski federalizam³ bio je u suštini *etnoteritorijalni federalizam*, pa je u slučaju BiH koja nema nedvojbenu

²U svojoj *Historiji SFRJ* Dušan Bilandžić ovako opisuje 'lutanja' jugoslavenskih komunista i utjecaj SSSR preko Kominterne: "Potkraj 1924. godine na V kongresu Kominternu daje KPJ zadatak da se 'opća prarola prava naroda na samoopredjeljenje, koju ističe KPJ, mora izraziti u obliku izdvojenja Hrvatske, Slovenije i Makedonije iz sastava Jugoslavije i stvaranja od njih nezavisnih država'. Tako su se od osnivanja KPJ do kraja dvadesetih godina shvaćanja o nacionalnom pitanju u redovima KPJ kretala od prihvaćanja unitarističkog koncepta, od onih koji su ga smatrali nebitnim za proleterski revolucionarni pokret, zatim onih koji su rješavanje nacionalnog pitanja smatrali preduvjetom čiste klasne borbe do onih koji su smatrali da nacionalno pitanje treba riješiti na bazi federalizma u okviru Jugoslavije, do onih koji su prihvaćali stav KI da 'legendu o narodenom jedinstvu Srba, Hrvata i Slovenaca treba demaskirati kao masku politike nacionalnog ugnjetavanja od velikosrpske buržoazije' ... kao što se to kaže u Rezoluciji I plenuma IK KI od jugoslavenskog pitanju (1925). Direktive KI o razbijanju Jugoslavije KPJ je primila po logici odnosa koji su vladali u Komniteri" (Bilandžić, 1985: 31).

³Yuri Slezkine piše kako je Staljin 1948. godine govorio kako je "etnicitet univerzalna, neizbrisiva i inherentno moralna činjenica. 'Društva' su predstavljala etničke zajednice i etničke zajednice posjedovale su svoje 'suštine' neuporedivo dulje od bilo koje osnove ili nadstrukture. Ukratko, službeni je bio stav: klase i njihove ideologije dolazile su i prolazile, ali nacionalnosti su ostajale. U jednoj zemlji oslobođenoj bilo kakvog društvenog konflikta, etnicitet je bio jedini smisleni identitet" (Slezkine, 1994: 449).

homogenog etničkog titulara, nadopunjen, kako kaže Čemerlić, ‘regionalnim’ principom, ili, mogli bismo reći, ‘teritorijalnim’ principom, principom kojim se konstituiraju teritorijalne jedinice koje nisu organizirane primarno na etničkom pripadanju – poput američkih saveznih država, ali ne u potpunosti, jer referiranje na BiH sadržavalo je i značajan kulturno-identitetski element, ne etnički nego *običajnosni*, tradicijski, ukratko historijski koji je počivao na pluralističkom principu življenja u različitosti. Tako na samom početku nove jugoslavenske federalne države *slučaj BiH* predstavlja možda prvi značajni otklon od dominantnog sovjetskog modela kojeg KP želi u početku slijediti, ali i jedinstvenu ‘strukturnu grešku’. Specifičnošću svog rješenja narušila se simetrija federativnog principa po kojem pet jugoslavenskih republika u stvari predstavlja državni okvir za svoje *domaćinske etničke narode*, nacionalne jedinice, a šesta republika iskače iz tog simetričnog odnosa s obzirom da je definirana kao državni okvir za *domaćinske narode – u pluralu*. Drugim riječima, državni razlog pet jugoslavenskih republika razlikovao se od državnog razloga šeste republike, što je, kako će vrijeme pokazati, šestu republiku učinilo ranjivom, odnosno ‘otvorenom’ za ‘nacionalizaciju’ ili ‘podržavljenje’, ne samo nakon 1990, nego i ranije u istupima partijskih rukovodstava, osobito srbijanskog.

U svakom slučaju, vođeno modelom socijalističkog federalizma Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a vrši političku i institucionalnu transformaciju ratne *Federalne BiH* u “narodnu državu republikanskog oblika” kako kaže Član 1. Ustava NRBiH u kojoj, kako dalje kaže Član 7: “sva vlast proizlazi iz naroda i pripada narodu” koji učestvuje u političkom životu preko svojih predstavničkih tijela izabраниh “na osnovu opšteg jednakog i neposrednog izbornog prava tajnim glasanjem” (Član 8). Politički subjekt NRBiH je građanin a Član 11 određuje da su “u NRBiH njene narodnosti u svemu ravnopravne” dok Član 14 određuje da “nacionalne manjine u NRBiH uživaju pravo i zaštitu svog kulturnog razvitka i slobodne upotrebe svog jezika”. BiH je vidimo na svom početku konstituirana kao republika bez uobičajenih (zavnobihovskih) referenci na etničke partikularne identitete, odnosno kao ‘republika svojih građana’ koji konstituiraju njezin narod. U Članu 2 čak se izrijekom referira na “slobodnu volju svoga naroda” (u jednini, politički narod, demos), i kaže se dalje “bez razlike narodnosti i vjeroispovijesti”. Takav jedinstven politički subjekt, kako dalje navodi ovaj član, ujedinjuje se “na osnovu načela ravnopravnosti sa Narodnom Republikom Srbijom, Narodnom Republikom Hrvatskom, Narodnom Republikom Crnom Gorom, Narodnom Republikom Makedonijom i Narodnom Republikom Slovenijom u zajedničku, saveznu državu – FNRJ”. Ali takav ‘republikanski’ oblik sa građanskim subjektivitetom kao da je visio u zraku u zemlji ‘ravnopravnih naroda’.

Ćemerlić smatra da je taj ‘asimetrični ispad’ u prvim godinama nove političke zajednice (zajednice koja u početku pokušava striktno slijediti model ‘prve zemlje socijalizma’) bio shvaćan u kategorijama *privremenosti*, uz, tada manje-više realistična očekivanja da će u dogledno vrijeme, kada se ispune odgovarajući uslovi, ta asimetrija biti korigirana i to u pravcu potvrde simbola od ‘pet baklji’ s jugoslavenskog grba. Problem rasvjetljava Ćemerlić:

Polazilo se od stanovišta da u BiH žive samo Srbi i Hrvati i da je zbog njihovog brojnog odnosa i izmiješanosti nije moguće pripojiti nijednoj od dvije zainteresirane nacionalne jedinice, a niti je moguće izvršiti podjelu i te dijelove pripojiti ovim jedinicama. Muslimani nisu smatrani kao posebna nacionalna zajednica, već kao *potencijalni Srbi ili Hrvati*, pa iako se u najvećem dijelu dotle nisu bili izjasnili, pretpostavljalo se da će se tokom vremena izjasniti i na taj način pitanje nacionalnog karaktera BiH definitivno riješiti. Ovo shvatanje temeljilo se na pogrešnoj pretpostavci, u stvari na usvojenom buržoaskom shvatanju koje je ranije formirano, a ovom prilikom nesvjesno usvojeno (Ćemerlić, 1968: 339).

Ovo očekivanje utemeljeno na, kako kaže Ćemerlić, ‘buržoaskom shvatanju’ nacije i nacionalne države izbilo je ne samo po partijskim forumima već i u ključnom dokumentu nove socijalističke Jugoslavije u prvom Ustavu FNRJ od 31. 1. 1946. koji priznaje i svojim ustavnim odredbama garantira⁴ “ravnopravnost naroda Jugoslavije – Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca koji, kao i Srbi, Hrvati i Muslimani u BiH, stupaju u novu državnu zajednicu na osnovu prava na samoopredjeljenje uključujući i pravo na otcjepljenje” (Babić, Otašević, 1970: 134). Izostanak Muslimana iz reda ‘ravnopravnih naroda Jugoslavije’ te njihovo pojavljivanje uz ponovno nabranje Srba i Hrvata u okvirima BiH koja se od republika ovdje jedina izričkom pominje jasno detektira tu ‘sistemsku grešku’ jugoslavenskog federalizma i nejasnoće njegovih značenja. U dodatku, Dušan Bilandžić smatra da se u to vrijeme “naivno i smiono vjerovalo da je revolucija jednom zauvijek i definitivno riješila nacionalno pitanje i da na tom polju društvenih odnosa više nema i neće biti nikakvih problema. A upravo je to vjerovanje najveća ‘greška’ KPJ” (Bilandžić, 1985: 132).

⁴O ograničenim dometima takvih garancija Bilandžić kaže: “Proglašena ravnopravnost nacija u federaciji ne znači i njezino ostvarenje. Jer, opredjeljujući faktor odnosa među nacijama jest stupanj razvijenosti nacionalnih kolektiviteta, a ne proklamacija i ustavno-pravno rješenje. U slučaju Jugoslavije radi se o veoma velikim razlikama među nacijama. Jedna nacija ima oko osam milijuna stanovnika, a druga samo pola milijuna, jedna ima državotvornu tradiciju koju je izgrađivala kao manje-više nezavisna država skoro sto godina, a druga nacija nije nikada imala svoju državu, jedna nacija ima relativnu razvijenu kulturu i nauku, univerzitet i akademiju nauka, a druga tek stvara svoj jezik i pismo, jedna nacija ima razvijenu industriju, a druga je sastavljena od 85 posto seljaka itd. i.t.sl.” (Bilandžić, 1985: 132).

Znači, unatoč “dosljedno i gipko provedenog načela nacionalne ravnopravnosti” (Čolaković u Čemerlić, 1968: 340) koje je artikulirano i potvrđeno na sva tri zasjedanja ZAVNOBiH-a, unatoč svom političkom subjektivitetu koji je BiH oblikovala revolucionarnim putem, prestanak oružane revolucije i prevođenje BiH u zakonske i institucionalne okvire jugoslavenske federacije označava, moglo bi se reći, početak i svojevrsne *desubjektivacije* BiH. Može se reći, s Bilandžićem, da se “tip federalizma prakticiran od 1945. do početka 1960-ih godina, ... održao na osnovi monolitizma bloka revolucionarnih snaga što ga je stvorio komunistički pokret Jugoslavije” što je podrazumijevalo i “dvadesetogodišnju centralizaciju ekonomskih funkcija i ‘društvenog kapitala’ na razini federacije” (Bilandžić, 1985: 393). U tom kontekstu suverenitet republika imao je ‘počasnu’ funkciju kakvu je imao i u SSSR.

U kakav se to model sovjetskog tipa ‘zagledala’ mlada komunistička elita Jugoslavije? Gregory Suny piše da je SSSR bio “prvom državom u povijesti koja je stvorena od etničkih političkih jedinica”, dakle jedna etno-teritorijalna federacija koja je, kako piše Suny bila “pseudofederalna država koja je istovremeno eliminirala politički suverenitet nacionalnosti i garantirala im teritorijalni identitet, obrazovne i kulturne institucije na vlastitom jeziku i promociju domaćih kadrova na pozicije moći” (Suny, 1993: 101). S tim u vezi mogli bismo zaključiti da je barem real-socijalistički period razvoja Jugoslavije period pseudofederacije. Jugoslavija je bila vesokocentralizirana država dok njene republike nisu uživale relevantan politički suverenitet. S druge strane, republički teritorijalni identitet, obrazovne i kulturne institucije na vlastitom jeziku (izuzev u slučaju Muslimana) kao i promocija domaćih kadrova na pozicije moći jeste bila politička praksa. Na ideološkom planu Lenjin je bio svjestan opasnosti koja je SSSR-u prijetila od velikoruskog nacionalizma. Odjek ovog lenjinističkog pristupa čuo se i u rukovodstvu jugoslavenskih komunista koji su – s pravom – najveću opasnost za mladu državu vidjeli u velikosrpskom nacionalizmu. Po analogiji lenjinovskog rješenja za Rusku republiku unutar SSSR koja je išla u pravcu njezine pluralizacije i unutarnje podjele na autonomne pokrajine i regione, i Srbija je, na jugoslavenskom planu, doživjela svoju unutrašnju ‘federalizaciju’ na autonomne pokrajine. Ali, nije samo velikosrpski nacionalizam bio na meti jugoslavenskih komunista. Komunističko rukovodstvo Jugoslavije u vrijeme centralizma, s pravom je opasnost po opstojnost Jugoslavije vidjelo u neravnomjernom ekonomskom, političkom i kulturnom razvoju, pa je, na žalost s manje uspjeha, s ciljem izbacivanja iz ležišta one stare S-H-S hegemonističke matrice, poticalo političku subjektivnost one marginalizirane, ‘nepriznate’ druge jugoslavenske trojke: BiH, Crne Gore i Makedonije, republika sa slabije izraženim nacional-

nim identitetima⁵, ali i manje razvijenijim dijelovima Jugoslavije u svakom drugom pogledu. I u tom pogledu slijeđen je sovjetski model. Važan element sovjetskog etnoteritorijalnog federalizma bila je politika nativizacije ili *korjenizacije*. Riječ je o procesu konsolidacije nacionalnosti na tri načina. Suny piše da je riječ o “podršci maternjem jeziku, stvaranju nacionalne inteligencije i političke elite i formalno institucionaliziranje etniciteta u državni aparat” (Suny, 1993: 102). Ova institucionalizacija je tokom 1920-ih u mladoj sovjetskoj državi doslovno značila fizičku izgradnju cijele infrastrukture nacionalne države tamo gdje je nikada u pravom smislu riječi nije ni bilo – doslovno je to bila izgradnja zgrada skupština, vlada, zgrada nacionalnih opera, pozorišta, biblioteka, ustanovljenja akademija nauka itd. Osnivanje kulturnih nacionalnih matica (opet, izuzev u slučaju Muslimana), mreže univerziteta, akademija i naučno-istraživačkih instituta, poticaj i razvoj lokalnih elita u svim a osobito u one tri podređene jugoslavenske republike potvrđuje ovaj pristup.

U odsustvu proletarijata i značajnijeg sloja inteligencije, kako u SSSR tako i u mladoj FNRJ, nositelj republičkih državotvornosti postaje partija. KP je bila *surogat-proletarijat*, ali isto tako i *surogat-nacija*. Državotvorna izgradnja republika kako u SSSR tako i u FNRJ praćena je masovnom industrijalizacijom. Do 1960-ih, piše Suny, većina republika SSSR “postalo je ‘nacionalnijim’ u karakteru, ne samo demografski, već politički i kulturno” (Suny, 1993: 109, podvukao: A.M.). Da su se vrlo slični procesi nacionalizacije dešavali i u FNRJ, odnosno SFRJ potvrdit će i niz događaja i procesa kao što je ‘Maspok’ koji se mogu iščitati u ‘nacionalnom’ kodu. Dakako, ovdje se mora primijetiti, da socijalistički federalizam nije za cilj imao stvaranje klasične (buržoaski koncipirane) nacije, već *socijalističke nacije*. U stavovima klasika marksizma stav prema nacionalnom pitanju je više instrumentalne prirode. Friedrich Engels tako 1893. piše da “bez uspostavljanja nezavisnosti i jedinstva svake nacije ne bi se moglo izvesti ni međunarodno ujedinjavanje proletarijata” (Engels u Kešetović, 1978: 65). Da bismo dospjeli do inter-

⁵ Doktrinarno taj pristup nalazimo u Lenjinovom stavu iz 1922. godine koji kaže da je “potrebno razlikovati nacionalizam ugnjetačke nacije i nacionalizam ugnjetene nacije, nacionalizam velike nacije i nacionalizam male nacije” (Lenjin, 1976: 189-190). Dakle, mogli bismo zaključiti da je u mladoj jugoslavenskoj socijalističkoj državi postojao pokušaj – administrativno i politički oktroiran - *izjednačenja* pozicije između – u prethodnom sistemu – privilegiranih nacija, osovine SHS i nepriznatih, ugnjetenih i malih nacija. Savezna država i njen politički aparat ovdje igraju ulogu izgradnje državotvornosti ‘malih’ nacija. Lenjin posebno naglašava odgovornost ‘velikih’ nacija za poziciju malih: “Zato se internacionalizam kod ugnjetačke ili takozvane ‘velike’ nacije mora sastojati ne samo u poštovanju formalne jednakosti nacija nego i u takvoj nejednakosti koja bi sa strane ugnjetačke nacije, velike nacije, kompenzirala onu nejednakost koja se stvara u životu faktički. Ko to nije razumio, taj nije razumio stvarno proleterijski odnos prema nacionalnom pitanju” (Lenjin, 1976: 190).

nacionalizma proletarijata naša polazišna tačka je kapitalistički poredak čiji je politički izraz nacionalna država. Lenjin će zaključiti da je “obrazovanje *nacionalnih država*, koje najviše zadovoljavaju ... zahtjeve modernog kapitalizma, tendencija svakog nacionalnog pokreta. Najdublji ekonomski faktori guraju k tome, i zato za cijelu Zapadnu Evropu – još više: za cijeli civilizirani svijet – tipično, normalno za kapitalistički period jeste nacionalna država” (Lenjin, 1976: 88). Samo ona – a ne neki imaginarni prostor – može poslužiti svojim kapitalističkim razvojem za nastanak klasne borbe. Međutim, šta se dešava sa zemljama u kojima se desila socijalistička revolucija – Rusija i Jugoslavija – a koje nisu pratile uobičajeni kapitalistički razvoj? Staljin je razvio svoj pristup kroz teoriju ‘socijalističke nacije’ kao “teorije o ‘naciji novog tipa’” u kojoj “polazi od toga da naciju u kapitalizmu stvara buržoazija, jer su u njenim rukama sredstva za proizvodnju, a u socijalizmu država, jer je ona opunomoćenih društva, to jest radničke klase, da upravlja sredstvima za proizvodnju” (Kešetović, 1978: 71). Dakle, država – njen aparat i politički mehanizmi – zaduženi su za stvaranje socijalističke nacije baš kao na primjeru prvih godina nove Jugoslavije koje se, ne bez razloga, zovu godinama etatističkog socijalizma. Ovakav oktroirani politički proces mogao je dovesti samo do fetišizacije države i stvaranje političkih elita koje će, u povoljnim uslovima, zaigrati na kartu nacionalizma, što smo imali prilike vidjeti krajem 1980-ih, pa su institucije ‘socijalističke nacije’ s pravom bile ‘subverzivne institucije’. Yuri Slezkine to zove “hroničnom etnofilijom sovjetskog režima” (Slezkine, 1994: 415) koja je, kako vidimo, bila prisutna i u svim fazama razvoja socijalističkog režima u Jugoslaviji.

Međutim, ovakav socijalistički federalizam mogao je funkcionirati na neproblematičan način u etatističkom okruženju kome su snagu davali revolucionarni zanos, vanjski neprijatelj (prijetnje Istočnog i Zapadnog bloka) kada su se nacionalna pitanja mogla ‘premazivati’, odnosno reinterpretirati u obrascima socijalističke ideologije. Bilandžić piše da “što se tiče uređenja međunacionalnih odnosa, odnosa karaktera federacije, početne razlike u SKJ pojavile su se već potkraj 50-ih godina i od tada su se produbljivale sve do jasne polarizacije na unitarističko-centralističke snage i snage koje su zahtijevale reformu federacije” (Bilandžić, 1985: 354), federacije koja je bila utemeljena na staljinističkom principu ‘socijalističke nacije’ i bila, manje-više prazna ljuštura. Napuštanje ‘sovjetske’ paradigme otpočeto još 1948. godine moralo je zahvatiti i rekonstrukciju socijalističkog federalizma. Namjesto centralizirajućih tendencija, najprije s koncepcijom socijalističkog samoupravljanja, do izražaja dolaze ‘decentralizirajuće’ tendencije shvaćene kao proces ‘produbljivanja socijalističke demokratije’ s ciljem poticanja i jačanja

samouprave najširih narodnih masa što je nužno vodilo k vraćanju političkog subjektiviteta ne samo federalnim republikama, već i lokalnim komunama, a posebno radnim organizacijama. Razračun s 'etatizmom' i centralizmom 1966. godine otvorio je demokratske procese koji će kulminirati amandmanima iz 1971. godine. Ovo vraćanje stvarnog subjektiviteta na niže instance federacije posebno je odjeknulo u BiH. Razračun s birokratsko-etatičkim snagama u zemlji doveo je do demokratizacije "sredinom 60-ih godina koji je proširio mogućnost da se i muslimanska nacija potpunije iskaže u kulturi, politici, nauci, itd., procesi su intenzivirani. Partija je konačno potkraj 60-ih godina definitivno prilikom popisa stanovništva 1971. godine kazala: 'Muslimani su nacija'" (Bilandžić, 1985: 416). Ovo reapropriiranje političkog subjektiviteta republike išlo je paralelno s njenim ekonomskim razvitkom i jačanjem. U razgovorima oko amandmana iz 1971. koji će značajno rekonstruirati jugoslavenski socijalistički federalizam na tekovinama samoupravljačkog sistema Bilandžić piše kako su

predstavnicima SKBiH na liniji daljnjeg jačanja subjektiviteta i suvereniteta te republike kao zajednice Muslimana, Srba i Hrvata oštro kritizirali sve češće pretenzije srpskih i hrvatskih hegemonista prema BiH. Podržali su politiku pune ravnopravnosti u odnosima među članicama federacije. Rukovodstvo BiH bilo je jedinstveno i držalo je situaciju u svojim rukama. SKBiH energično je razvijao proces nastajanja bosansko-hercegovačke državnosti uopće, a u tome posebno i 'priznavanje' muslimanske nacionalnosti (Bilandžić, 1985: 416).

Nositelj subjektiviteta *socijalističkog samoupravnog federalizma*, pak, nije ni federacija niti pojedinačna republika već 'osnovna organizacija udruženog rada' čime se potpuno destruiraju ostaci buržujskog shvaćanja državnosti. Bilandžić s pravom smatra kako je ova ideja artikulirana u Ustavu iz 1974, a potom i Zakonu o udruženom radu iz 1976. bila "klasno najradikalnija, jer ukupnu ekonomsku i političku vlast dodjeljuje udruženim radnicima. 'Stara' parola 'Tvornice radnicima' dopunjena je parolom 'Sav dohodak radnicima'. Ostvareni dohodak uvijek i u svim oblicima svog kretanja i alokacije pripada OOUR⁶-ima, čiji radnici neposredno i putem svojih delegata o njemu odlučuju, čime isključuju vlast države i paradržavnih organa i tehnostukture te banaka i ostalih 'otuđenih' centara" (Bilandžić, 1985: 446). Oslonjena na OOUR, s jedne i mjesnu zajednicu, s druge strane, ova *radikalna* socijalistička doktrina dovela je do, pred kraj sedamdesetih godina 20. stoljeća, jako razgranatog "sistema institucija, organa i samoupravnih tijela s nekoliko milijuna izabranih radnika i građana" (Bilandžić, 1985: 447). Socijalistički samoupravni federalizam na taj način distancirao se kako od buržujskog tako i so-

⁶ OOUR – 'osnovna organizacija udruženog rada' – op.aut.

vjetskog federalizma. Njegova osnovna ideja počivala je u transferu moći na samom mjestu rada? Zašto je radno mjesto uopće važno? Zato što je mjesto moći, upravo mjesto proizvodnje i raspolaganja kapitalom i to je jedino pravo mjesto odlučivanja. Da je to tako imamo potvrdu i danas u hegemonijskom neoliberalnom poretku: i tamo se ključne odluke donose, ne u parlamentima i vladama, već na ‘samom mjestu rada’ – u uskim grupama investitora, špekulanata kapitala, dakle, upravo tamo na samom izvoru moći. Kao što je u Jugoslaviji bila praksa da se odlučuje po važnim partijskim forumima koji su efektivno raspolagali kapitalom i moći da ga alociraju prema svojim potrebama i interesima. Samoupravljačko odlučivanje imalo je suprotnu intenciju, naime, da ostane u bazi, unutar većine koje s velikom lakoćom mijenjaju svoje predstavnike – delegate. Etatističko (bilo na nivou federacije, bilo na nivou republike) odlučivanje je bilo *elitističko*, dok je samoupravljačko *egalitističko*, jer omogućava da svi neko vrijeme obnašaju kontrolu i nadzor, odnosno, prema Lenjinovim riječima, potrebno je omogućiti da “svi neko vrijeme budu ‘birokrati’ i da stoga niko ne bi mogao postati ‘birokrat’” (Lenjin u Vranicki, xxi). Takav pristup potkopava samu svrhu države kao mehanizma klasnog ugnjetavanja, ili države kao izraza ‘nacionalnog bića’ potičući autonomiju pluraliteta samoupravnih formi i drugačije forme ‘federiranja’. Dakle, kada govorimo o procesima političke izgradnje zajednice samoupravljanje je, prema zamislima Kardelja i Tita, nudilo mnogo širu – *radikalno* širu - demokratsku osnovu od one buržujske, ali i one sovjetsko-socijalističke, to jest etatističke, s krajnjim ciljem transformacije društva u *asocijaciju slobodnih proizvođača*. Ovaj pristup bi nacionalna pitanja dodatno obesmislio jer su, kako piše Bilandžić, “otvoreni putevi da se radnička klasa svakog naroda i narodnosti u republikama, pokrajinama, i, na određen način, u federaciji organizira kao dominantan upravljač u procesima sve većeg i sve šireg područjavanja rada” (Bilandžić, 1985: 463). Međutim, ono što je uslijedilo nakon donošenja novog ustava a potom i Zakona o udruženom radu svelo se na to da su “odluke formalno donosila samoupravna tijela, a faktički su odlučivali centri partijsko-državnog kompleksa iza ‘zatvorenih’ vrata” (Bilandžić, 1985: 450). Skora smrt vođa revolucije, Kardelja 1979., a Tita 1980. samo je pogoršala stanje i odvela zemlju u pravcu etatizma odnosno održavanja jednog hibridnog društvenog sistema “u kojem je odlučujuću ulogu u upravljanju društvenim razvojem imao partijsko-državni kompleks i s relativno malom samoupravnom autonomijom OUR-a, bez razvijenog tržišnog mehanizma i bez razvijenog planiranja” (Bilandžić, 1985: 484).

Stoga se možemo složiti s izvornom komunističkom perspektivom, s početka teksta, naime, da je *socijalno ili klasno pitanje* koje je, nažalost, preka-

sno formulirano kada se socijalističko samoupravljanje uključilo u ustavne temelje države, ključ za rješenje pitanja ravnopravnosti, odnosno neravnopravnosti među narodima, pa i izvor nacionalističkih pretenzija. Kriza – ekonomska i politička - koja je uslijedila nakon Titove smrti je etatičke oligarhije po republikama usmjerila ka rehabilitaciji nacionalističkog sentimenta. Taj sukob se ne može samo iscrpiti tumačenjem spora između centralizma i federalizma, ili kao sukob dva etatizma – savezne države, s jedne i etatizma pojedinačnih republika, s druge strane. Centralisti su bili neizostavno zagovornici ‘federacije naroda’⁷ i za njih su republičke granice bile samo administrativne naravi, dok su ‘federalisti’ zagovarali suverenitet republika kao ‘nacionalnih država’. Ono što karakterizira posljednje desetljeće postojanja socijalističke Jugoslavije bila je neka vrsta ‘policentričnog etatizma’⁸ koji je u prvi plan isturio nacionalno-republičke političke elite. Jedan od njihovih pripadnika bio je i mlađahni Slobodan Milošević, tada član Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije koji je na 18. sjednici toga tijela 1984. godine, u maniru po kojem će kasnije ostati upamćen u historiji ovog dijela svijeta, odrešito zaključio: “Mi se moramo osloboditi kompleksa unitarizma, ... mi nemamo razloga ni pred kim da povijamo glavu” (Milošević u Bilandžić, 1985: 507). U situaciji federalizma kao ‘pluralizma državno-teritorijalnih i nacionalnih interesa’ republici koja nije počivala na nacionalnom-državnom razlogu, kakva je bila SRBiH, više nije bilo mjesta.

⁷ Zagovaranje ‘federacije naroda’ koje dolazi iz Beograda, otkrilo je svoju etničku pozadinu. Bilandžić piše kako se u “Kraljevini Jugoslaviji prvi put našao gotovo čitav srpski narod u jednoj zemlji, dok su dijelovi svih ostalih naroda ostali u susjednim zemljama. Tako se makedonski narod našao u tri države, a u svakoj od njih izložen politici asimilacije. Dio hrvatskog naroda ostao je pod Italijom, a u Jugoslaviji bio nacionalno potlačen. Dijelovi slovenskog naroda ostali su pod vlašću Italije i Austrije, a u Jugoslaviji bez prava na nacionalnu autonomiju. Crnogorski narod je, kao i srpski, gotovo u cjelini bio u novoj državi, ali je izgubio svoju nacionalnu državu. Muslimanski narod je također bio nacionalno potlačen. Narodnosti Kraljevine Jugoslavije također su bile neravnopravne, posebno Albanci. Neki protagonisti jugoslavenskih ideja računali su na perspektivu postepenog stapanja i pretapanja naroda i narodnosti u jedan narod, a povijesna zakonitost djelovala je potpuno suprotno. Po toj zakonitosti već formirani narodi su se kao takvi i dalje razvijali u novoj državi težeći nacionalnoj slobodi, a ne asimilaciji, i to je bio osnovni uzrok međunacionalnih sukoba od časa formiranja nove države do njena raspada” (Bilandžić, 1985: 554-55).

⁸ Znakovita je dijagnoza takvog federalizma u NIN-u od 3.3.1985 gdje se kaže: “Umesto pluralizma samoupravnih interesa, zasnovanih na udruženom radu integraciji jugoslavenske radničke klase, stvorili smo *pluralizam državno-teritorijalnih i nacionalnih interesa*, koji počivaju na suverenosti republika kao država i na dezintegraciji radničke klase. Umesto forsiranja klasnog principa kao osnovnog kriterijuma društvene podele ljudi, razvijali smo državno-nacionalni princip podele jugoslavenske zajednice” (u Bilandžić, 1985: 524; podvukao A.M.).

Zaključak

Temeljni zadatak Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a bio je stvaranje okvira koji će utvrditi dalji put razvitka BiH kao federalne jedinice, pa su na tom Zasjedanju doneseni važni akti za BiH kao članicu jugoslovenske federacije kao što je konstitucija prve Narodne skupštine Federalne BiH i Zakon o narodnoj vladi na osnovu kojeg je dva dana kasnije, 28. 4. 1945. godine formirana prva Narodna vlada BiH, itd. Međutim, postavlja se pitanje o kakvom je federalizmu ovdje riječ? Socijalistička Jugoslavija se ugledala na sovjetsku federaciju koja se u znanstvenoj literaturi karakterizira kao etnoteritorijalni federalizam. Jugoslavija je istovremeno bila federacija naroda i republika u kojima su njeni narodi ostvarivali svoja suverena prava na temelju čega su se vremenom kristalizirale dvije suprotstavljene, podjednako etatističke opcije socijalističkog federalizma: unitarističko – centristička za koju su republičke granice administrativne, i republikansko-federalistička za koju su republike bile suverene nacionalne države. Obje su bile izvor nacionalizma koji će opustošiti Jugoslaviju nakon demokratskih promjena 1990. Treći oblik socijalističkog federalizma – socijalističko-samoupravni federalizam koji je politički subjektivitet spustio na nivo pojedinih radnih organizacija i mjesnih zajednica zamišljen da obesmisli nacionalno pitanje, nije uspio zaživjeti zbog već ojačanih etatizama. Te federalističke dileme posebno su bile kobne za BiH koja nije mogla biti konstituirana kao nacionalna republika-država. Na samom početku nove jugoslavenske federalne države *slučaj BiH* predstavlja možda prvi značajni otklon od dominantnog sovjetskog modela kojeg KP želi u početku slijediti, ali i jedinstvenu ‘strukturnu grešku’. Specifičnošću svog rješenja narušila se simetrija federativnog principa po kojem pet jugoslavenskih republika u stvari predstavlja državni okvir za svoje *domaćinske etničke narode*, nacionalne jedinice, a šesta republika iskače iz tog simetričnog odnosa s obzirom da je definirana kao državni okvir za domaćinske narode – *u pluralu*. Drugim riječima, državni razlog pet jugoslavenskih republika razlikovao se od državnog razloga šeste republike, što je, kako će vrijeme pokazati, šestu republiku učinilo ranjivom, odnosno ‘otvorenom’ za ‘nacionalizaciju’ ili ‘podržavljenje’, ne samo nakon 1990, nego i ranije u istupima partijskih rukovodstava, osobito srbijanskog.

Literatura

- Babić, N., Otašević, D., *ZAVNOBiH i izgradnja bosanskohercegovačke državnosti*, Sarajevo: Muzej Revolucije BiH, 1970.
- Bilandžić, Dušan, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi 1918-1985*, Zagreb: Školska knjiga, 1985.
- Ćemerlić, Hamdija: "Položaj BiH u jugoslavenskoj zajednici od ZAVNOBiH-a do Ustava SR BiH" u *Istorijske pretpostavke Republike BiH, Prilozi*, god. IV, br. 4, Sarajevo: Institut za istoriju radničkog pokreta, 1968: 331-351.
- Ibrahimagić, Omer, *Srpsko osporavanje Bosne i Bošnjaka*, Sarajevo: Magistrat, 2001.
- Istorija Saveza Komunisti BiH II*, Antonić, Z et al. ur., Sarajevo: Institut za istoriju, 1990.
- Kešetović, Muhamed, *Nacija u socijalizmu*, Beograd: Pres kliping, 1978.
- Marx-Engels-Lenjin, *Nacionalno pitanje*, Sarajevo: Svjetlost, 1976.
- Suny, Ronald Grigor, *The Revenge of the Past / Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union*, Stanford University Press, 1993.
- Slezkine, Yuri: "The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism", *Slavic Review*, Vol. 53, No. 2 (Summer, 1994); 414-452.
- Vranicki, Predrag: "Ideja i praksa samoupravljanja u Europi na razmeđu stoljeća" u *Samopravljanje I*, P. Vranicki ur., Zagreb: Globus, 1982., str.: ix-ciii.
- Zaninović, Mate: "Djelatnost ZAVNOBiH-a u oblasti prosvjete" u *Istorijske pretpostavke Republike BiH, Prilozi*, god. IV, br. 4, Sarajevo: Institut za istoriju radničkog pokreta, 1968: 389-413.

SUMMARY

The crucial task of the Third Assembly of the Anti-Fascist Council of the People's Liberation of Bosnia and Herzegovina (ZAVNOBiH) was to create a framework for the establishment of further development of Bosnia and Herzegovina as federal Unit. This assembly resulted in the important acts for Bosnia and Herzegovina as a member of Yugoslav Federation such as the constitution of the first Peoples Assembly, and the Law on People's Government based on which, two days later, April 28, 1945. the first People's Government had been formed, etc. However, one important question remains – what kind of federation was Yugoslav socialist one? Socialist Yugoslavia looked after Soviet federation as its model which, in scientific literature, could best be described as ethnoterritorial federalism. So Yugoslavia was simultaneously understood as the federation of its peoples and its republics in which its peoples practiced their sovereign rights. Based on this double approach, the two interpretations of Yugoslav federalism developed in time: the unitary-centrist one which considered the borders of republics as administrative, and the republican-federalist one which considered republics as sovereign national

states. There was also a third variant of socialist federalism developed during 1970's – the socialist self-management federalism which delegated the political subjectivity down to the level of individual enterprises and local communities designed to undermine nationalist interpretation, but it failed to be implemented due to already strengthened etatisms. These federalist dilemmas were especially fatal for Bosnia and Herzegovina which could not have been constituted as national republic-state.